

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

ГРИГОР'ЄВ Д. Т.,
викладач відділу представництва
інтересів громадянина
або держави в суді
(Національна академія
прокуратури України)

УДК 347.19(477)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ПРИНЦИПУ ГЛАСНОСТІ БЮДЖЕТНОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено дослідженню загальних особливостей принципу гласності як принципу бюджетного контролю в Україні. Автором проводиться аналіз становлення цього принципу та еволюції його розуміння в правовій теорії і практиці. Наводиться авторське визначення принципу гласності бюджетного контролю з урахуванням сучасних теоретичних уявлень науковців відносно принципу гласності, а також чинного законодавства України у сфері правового регулювання бюджетного контролю та забезпечення гласності.

Ключові слова: бюджетний контроль, принципи права, гласність, принцип гласності, принцип гласності бюджетного контролю.

Статья посвящена исследованию общих особенностей принципа гласности как принципа бюджетного контроля в Украине. Автором проводится анализ становления данного принципа и эволюции его понимания в правовой теории и практике. Приводится авторское определение принципа гласности бюджетного контроля с учетом современных теоретических представлений ученых относительно принципа гласности, а также современного законодательства Украины в сфере правового регулирования бюджетного контроля и обеспечения гласности.

Ключевые слова: бюджетный контроль, принципы права, гласность, принцип гласности, принцип гласности бюджетного контроля.

The article is devoted to the research of general features of the principle of publicity as a principle of budgetary control in Ukraine. The author analyzes the formation of this principle and the evolution of his understanding in legal theory and practice. The author's definition of the principle of publicity of budgetary control is given, taking into account the modern theoretical views of scientists regarding the principle of publicity, as well as the current legislation of Ukraine in the field of legal regulation of budgetary control and supporting of publicity.

Key words: budgetary control, principles of law, publicity, principle of publicity, principle of publicity of budgetary control.

Вступ. Одним із ключових принципів права, що поширює свою дію, зокрема на відносини бюджетного контролю в Україні, є принцип гласності. Важливість цього принципу складно переоцінити, особливо в контексті тривалого перебування нашого суспільства в стані відсутності цієї самої гласності, нерозуміння реального стану справ у державі, осо-

бливостей економічного та політичного життя, державного управління тощо. Надбання гласності є важливим кроком на шляху до побудови справжнього демократичного суспільства та правової держави. Тому дослідження гласності (як правового принципу, як принципу діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування) набувають дуже вагомого значення. Бюджетний контроль пов'язаний із ключовим складником суспільного життя – розподілом благ, що належать усім громадянам нашої держави, через спеціальні публічні фонди – Державний бюджет України та місцеві бюджети. Дотримання під час вчинення будь-яких дій із бюджетними коштами всіма учасниками цих правовідносин вимог чинного законодавства гарантує як розвиток нашої держави, так і благополуччя кожного члена нашого суспільства. Отже, кожен із нас має право знати, наскільки його права в цьому аспекті захищені та наскільки держава, зокрема представники цієї держави в особі органів державної влади та органів місцевого самоврядування, виконують покладені на них функції із захисту, насамперед економічних та гуманітарних інтересів кожної людини і громадянина. Такі «знання» й забезпечує гласність. Тому дослідження принципу гласності бюджетного контролю є актуальним та важливим у сучасній науці фінансового права.

Принцип гласності не набув широкої «популярності» серед дослідників у різних галузях юридичної науки. Дослідження принципу гласності (як загальноправового принципу) здійснювали В.В. Гнилорібов, І.І. Дахова, І.М. Жаровська, В.О. Серьогін, О.В. Совгіря, В.М. Тихонов, Ю.М. Тодика та інші. Вивчення принципу гласності бюджетного контролю в теорії права має поверхневий характер та проводиться в межах дослідження різних аспектів бюджетного контролю (наприклад, роботи О.П. Гетманець, П.П. Латковського тощо). Вищевикладене обґрунтовує важливість, актуальність та своєчасність проведення системного дослідження принципу гласності як принципу бюджетного контролю в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є проведення дослідження особливостей принципу гласності – принципу бюджетного контролю в Україні та його еволюцію в теоретичній сфері та у сфері правового регулювання відносин бюджетного контролю.

Результати дослідження. У загальнолюдському розумінні гласністю, гласним є приступний для широкої громадськості, відкритий, публічний [1, с. 80]. Ще у XIX столітті під гласністю в юриспруденції розумілась умова, за наявності якої явища особистого, суспільного та державного життя, шляхом оголошення чи розповсюдження відомостей про них у суспільстві, стають суспільним надбанням [2, с. 820].

У правовій теорії склалися певні підходи до розуміння принципу гласності. Низка авторів (наприклад, І.І. Дахова, І.М. Жаровська) під принципом гласності розуміють створення таких умов, за яких кожен громадянин мав би можливість безперешкодно отримати інформацію про діяльність органів державної влади, посадових осіб та прийняті ними рішення [3, с. 118; 4, с. 6].

О.В. Совгіря визначає принцип гласності через обов'язок органів державної влади інформувати громадськість про перебіг своєї діяльності та прийняті за її результатами рішення [5, с. 20]. Аналогічну позицію займають В.В. Гнилорібов та В.М. Тихонов [6, с. 187].

В.О. Серьогін, точка зору якого підтримувалась Ю.М. Тодикою, надає визначення принципу гласності як одного з принципів основ конституційного ладу України, що полягає у визнанні необхідності й вимозі обов'язкового дотримання безперешкодного руху інформаційних потоків про явища і процеси в державно-правовій сфері [7, с. 7]. Отже, ключовою ознакою, що характеризує гласність як принцип, на їхню думку, є безперешкодний рух інформаційних потоків у межах політико-правової системи [8, с. 56].

Вищевказані визначення з невеликою різницею у формулюванні характеризують принцип гласності як принцип діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, як принцип побудови політичної системи держави, що забезпечує обізнаність усіх без винятку членів суспільства про політико-правові процеси, що відбуваються в певній державі. Розглянемо більш детально сутність принципу гласності.

Слово «гласність» походить від слова «голос». Так, від слова «голос» виник прикметник «гласний», тобто гучний, звучний, усім відомий чи очевидний, такий, що оголошуєть-

ся. Значення «відомий багатьом, очевидний» прикметника гласний виникло у Петровську епоху. Гласність є похідною від «гласний» у цьому значенні та означає загальновідомість. Із середини XIX століття гласність набуває значення «право кожного виражати свою думку щодо урядових заходів і установ» [9, с. 281]. Таким чином, первісне значення гласності було пов'язане з можливістю кожної особи висловлювати свою думку щодо діяльності органів державної влади.

Уже в словнику В.І. Даля гласністю називається загальновідомість чого-небудь, оприлюднення, розголос [10, с. 874]. Сьогодні слово «гласність» розуміється доступністю суспільному обговоренню, контролю, публічність [11, с. 569].

Слід зазначити, що в англійському суспільстві використовується слово «glasnost», яке розуміється політикою чи практикою більшої відкритості уряду та більш широкого поширення інформації, що була розпочата лідером М.С. Горбачовим із 1985 року [12].

Таким чином, гласність пов'язується із можливістю висловлювати думки, поширювати, а також отримувати інформацію.

При цьому необхідно звернути увагу на ту обставину, що гласність використовується саме для позначення можливості висловлювати думки, поширювати та отримувати інформацію у певній сфері суспільного життя, зокрема в публічному секторі життя нашого суспільства, у політико-правовій та економічній сфері. Цей факт витікає із вищевказаних визначень гласності, що як надавались представниками правової науки, так і відображались у різних словниках. Слід також зазначити, що таке розуміння гласності є інтернаціональним. В англійській мові найбільш близькими за значенням до слова «гласність» є слова «*publicity*» та «*openness*» [13]. Однак у філософській та правовій сфері для позначення явища відкритості державної влади використовується саме слово «*publicity*» [14]. До того ж використовується термін «принцип гласності», який перекладається як «*publicity principle*» або «*principle of publicity*» та за своєю сутністю означає таку організацію державної влади, за якої всі громадяни, всі підвладні їй особи мають право знати про діяльність такої влади; принцип гласності виключає існування будь-яких секретів у діяльності представників державної влади, всіх її гілок [15; 16].

При цьому необхідно звернути увагу на те, що політико-правова та економічна сфери, що складають публічний сектор життя суспільства, не обмежуються лише діяльністю органів державної влади чи місцевого самоврядування. У публічному секторі можуть бути задіяні також й інші учасники правовідносин, зокрема підприємства, установи та організації різних форм власності. При цьому критерієм для віднесення їх до публічної сфери життя суспільства є зв'язок діяльності із певними публічними інтересами.

Сутність принципу гласності проявляється і в тому, що гласність все ж не може бути абсолютною. У кожній державі існують секрети, що за своєю природою не можуть бути здобутком громадськості, широкого загалу. Пов'язано це із державною безпекою. Тому законодавством кожної держави визначається перелік інформації, що є державною таємницею, встановлюється порядок віднесення інформації до державної таємниці, визначається коло осіб, що можуть мати доступ до такої інформації тощо. У нашій державі такі відносини регулюються Законом України «Про державну таємницю» [17]. У світовій практиці віднесення певної інформації, розповсюдження якої може становити небезпеку для існування самої держави, до таємної, до державної таємниці також відбувається на законодавчому рівні. Аналогічні нормативно-правові акти діють у Великій Британії – *Official Secrets Act, 1989* [18], у США – *Executive Order 12356 – National Security Information, 2 April 1982* [19] тощо. Таким чином, принцип гласності не може розповсюджувати свою дію на сферу правовідносин, об'єкт яких становить державна таємниця. При цьому слід звернути увагу на те, що саме державна влада визначає коло інформації, що відноситься до державної таємниці, отже, у цьому контексті не виключаються зловживання з її боку. Тому сам процес віднесення тієї чи іншої інформації до таємної також має бути гласним (із метою мінімізації зловживань зі сторони держави).

Ураховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що принцип гласності означає обов'язок органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових осіб, а у випад-

ках, передбачених нормативно-правовими актами відповідної держави, й інших учасників суспільних відносин (зокрема підприємств, установ та організацій різних форм власності, інших суб'єктів господарювання) надавати інформацію, а також право людей, суспільства отримувати інформацію про діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування та посадових осіб, а у випадках, визначених законодавством, і підприємств, установ та організацій різних форм власності, інших суб'єктів господарювання, інформацію про наявні в державі політико-правові та економічні процеси, крім випадків, прямо передбачених чинним законодавством держави.

У сфері бюджетного контролю принцип гласності набуває додаткових характеристик та ознак, що зумовлено специфічним характером відносин бюджетного контролю.

При цьому необхідно зазначити, що у теорії права принцип гласності бюджетного контролю не знайшов належного вивчення. У монографічній роботі О.П. Гетманець «Бюджетний контроль: організаційно-правові засади» принципу гласності (як принципу бюджетного контролю) присвячено один абзац, у якому зазначається, що цілковита гласність повинна стати невід'ємним складником контролю всіх стадій бюджетного процесу, органи, уповноважені на здійснення бюджетного контролю, повинні забезпечувати доступність його результатів [20, с. 47]. Сутність принципу, як слід вважати із викладеного, на думку автора, полягає в тому, що у бюджетному контролі не може бути таємного, прихованого від громадськості, трудового колективу, органу вищого рівня, преси, правоохоронних органів тощо [20, с. 47]. Необхідно констатувати, що таке визначення принципу гласності бюджетного контролю не відображає його сутність повністю. П.П. Латковський принципом гласності бюджетного контролю називає доступність та доведення інформації про бюджетно-правові явища і результати здійснення бюджетного контролю до необмеженого або визначеного кола осіб, не заперечуючи при цьому окремі випадки щодо інформації з обмеженим доступом [21, с. 66–67].

Спроба висвітлити сутність принципу гласності державного фінансового контролю, різновидом якого є бюджетний контроль, відображена в роботі Т.О. Губанової. Вона зазначає, що принцип гласності виявляється у: 1) відкритості діяльності контрольно-рахункових органів, що передбачає поінформованість громадськості про результати діяльності; 2) обов'язковому наданні підсумкових (річних) та поточних звітів органів фінансового контролю структурам, яким вони підзвітні (законодавчим, представницьким органам), а також іншим органам, наприклад, тим, що здійснюють нагляд за діяльністю; 3) регулярному опублікуванні в засобах масової інформації звітних матеріалів про результати перевірки, а також інформації щодо вжитих заходів з усунення порушень (за винятком інформації, яка містить конфіденційні відомості, доступ до якої обмежений чинним законодавством); 4) обов'язковому законодавчому закріпленні процедури оприлюднення результатів контролю [22, с. 48]. Аналогічну позицію, хоча й в дещо іншому формулюванні, щодо розуміння принципу гласності державного фінансового контролю займає А.О. Монаєнко [23, с. 60].

Щодо авторського розуміння принципу гласності бюджетного контролю зауважимо таке. Ураховуючи наведене раніше визначення принципу гласності, можна стверджувати, що принцип гласності бюджетного контролю означає обов'язок учасників відносин бюджетного контролю (контролюючих та підконтрольних суб'єктів) надавати інформацію щодо їхньої діяльності у сфері бюджетного контролю, а також право людей, суспільства отримувати інформацію про діяльність даних суб'єктів у сфері бюджетного контролю, крім випадків, прямо передбачених чинним законодавством держави. Із змісту цього визначення принципу гласності бюджетного контролю можна виділити такі ознаки цього принципу: 1) наявність обов'язку контролюючого та підконтрольного суб'єктів відносин бюджетного контролю надавати інформацію про свою діяльність громадськості; 2) наявність права всіх членів суспільства отримувати інформацію про діяльність контролюючих суб'єктів відносин бюджетного контролю про їхню діяльність; 3) наявність обмежень щодо надання чи отримання інформації у випадках, прямо встановлених у чинному законодавстві України. Розкриємо зміст кожної із цих ознак окремо.

Щодо наявності обов'язку контролюючого та підконтрольного суб'єктів відносин бюджетного контролю надавати інформацію про свою діяльність громадськості слід зауважити, що ця ознака принципу гласності бюджетного контролю «розпочала свій розвиток» із середини ХІХ століття [24, с. 10, с. 31–32], а за чинним законодавством України закріплена достатньо детально з урахуванням технічних змін, що відбулися у світі за останні десятиліття. Зокрема в Україні діє єдиний спеціальний нормативно-правовий акт, спрямований на врегулювання питання висвітлення діяльності із використання публічних коштів, зокрема коштів ДБУ та місцевих бюджетів, зокрема Закон України «Про відкритість використання публічних коштів» від 11 лютого 2015 р. [25]. Крім того, обов'язок органів державної влади та органів місцевого самоврядування із поширення інформації про їхню діяльність як учасників бюджетного контролю закріплений також і в інших нормативно-правових актах, наприклад, у Законі України «Про Рахункову палату» від 2 липня 2015 р. [26], в Порядку проведення Державною аудиторською службою, її міжрегіональними територіальними органами державного фінансового аудиту діяльності суб'єктів господарювання, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2006 р. № 361, [27] тощо.

Наявність права всіх членів суспільства отримувати інформацію про діяльність контролюючих суб'єктів відносин бюджетного контролю про їхню діяльність як ознака принципу гласності бюджетного контролю виникла значно пізніше, аніж попередня. Слід зазначити, що поява цієї ознаки зумовлена загальною еволюцією законодавства в бік гласності та доступу до інформації про діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. Так, аналіз законодавства, що діяло на території сучасної України в різні історичні періоди, свідчить, що таке право членів суспільства, як доступ до інформації про діяльність учасників відносин бюджетного контролю не передбачалось.

Чинне законодавство України у сфері бюджетного контролю також таке право не закріплює. При цьому наявність цього права зумовлена приписами нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері доступу до інформації в цілому. В Україні діють такі закони, як «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р., «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р., «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р., «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» від 23 вересня 1997 р. тощо [28–31]. Виходячи із комплексного аналізу змісту даних нормативно-правових актів, можна прийти до таких висновків: 1) громадяни України, а також іноземці чи особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, мають право отримувати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування та від окремих юридичних осіб, що засновані за кошти державного чи місцевих бюджетів, інформацію про їхню діяльність та про прийняті ними рішення; 2) право на отримання вищевказаної інформації реалізується різними шляхами, зокрема із засобів масової інформації, із загальнодоступних джерел, наприклад, інтернет-ресурсів, реєстрів, баз даних, шляхом участі в різних заходах органів державної влади та місцевого самоврядування, наприклад, нарадах, засіданнях тощо, а також шляхом направлення окремих запитів щодо отримання такої інформації, отримання копії документів, що стосуються діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, ознайомлення з ними; 3) органи державної влади, органи місцевого самоврядування зобов'язані забезпечити можливість доступу осіб до інформації про їхню діяльність, зокрема шляхом оприлюднення інформації, шляхом призначення відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації тощо; 4) засоби масової інформації України відповідно до законодавства України мають право висвітлювати всі аспекти діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а останні зобов'язані повністю сприяти ЗМІ в отриманні відповідної інформації.

Таким чином, у нашій державі на законодавчому рівні закріплено право та можливість громадян, іноземців та осіб без громадянства отримувати інформацію про діяльність учасників відносин бюджетного контролю.

Наявність обмежень щодо надання чи отримання інформації у випадках, прямо встановлених в чинному законодавстві України, як ознака принципу гласності бюджетного контр-

олу витікає зі змісту положень Законів України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р., «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р., а також «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р. Із змісту цих нормативно-правових актів можна зробити висновок, що, з одного боку, в нашій країні діють правові норми, що прямо забороняють обмежувати доступ до інформації щодо розпорядження бюджетними коштами, володіння, користування та розпорядження державним та комунальним майном; з іншого – якщо така інформація стосується оборони, державної безпеки, охорони правопорядку, вона може бути визнана державною таємницею. У такому разі правове регулювання відносин у сфері державної таємниці є спеціальним порівняно із правовим регулюванням у сфері обігу інформації в цілому.

Висновки. Ураховуючи все викладене вище, можна дійти висновку, що принцип гласності бюджетного контролю означає обов'язок учасників відносин бюджетного контролю (контролюючих та підконтрольних суб'єктів) надавати інформацію щодо їхньої діяльності у сфері бюджетного контролю, а також право людей, суспільства отримувати інформацію про діяльність цих суб'єктів у сфері бюджетного контролю, крім випадків, прямо передбачених чинним законодавством держави (щодо державної таємниці).

Список використаних джерел:

1. Словник української мови: в 11 томах / редкол.: І.К. Білодід (голова) та інші; Акад. наук. Укр. РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ: Наук. думка. Том 2. 1971. 552 с.
2. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Том VIIIА. С.-Петербург: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1893. 958 с.
3. Дахова І.І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2006. 197 с.
4. Жаровська І.М. Доступність права: теоретико-правові проблеми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2006. 20 с.
5. Совгира О.В. Принципи відкритості, прозорості та гласності діяльності Уряду: визначення змісту та співвідношення понять. Публічне право. 2011. № 2. С. 19–26.
6. Гнилорибов В.В., Тихонов В.М. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: навчальний посібник. Луганськ: Видавництво НСНУ ім. В. Даля, 2004. 376 с.
7. Серьогін В.О. Конституційний принцип гласності у діяльності органів державної влади України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 1999. 20 с.
8. Тодика Ю.М., Серьогін В.О. Конституційний принцип гласності: поняття та сутність. Вісник Академії правових наук України. Харків: Право, 1998. № 1 (12). С. 50–58.
9. Аникин А.Е. Русский этимологический словарь. Вып. 10. М.: Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова РАН; Новосибирск: Ин-т филологии Сибирского отделения РАН; Санкт-Петербург: «Нестор-История», 2006. 368 с.
10. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля. Том 1. Санкт-Петербург-Москва: Издание Т-ва М.О. Вольф, 1903. 1744 с.
11. Толковый словарь русского языка / составители Г.О. Винокур, проф. Б.А. Ларин, С.И. Ожегов, Б.В. Томашевский, проф. Д.Н. Ушаков; под ред. проф. Д.Н. Ушакова. Том 1. М.: Государственный институт «Советская энциклопедия», 1935. 1566 с.
12. English Oxford Living Dictionary. URL: <https://en.oxforddictionaries.com>
13. English Oxford Living Dictionary. URL: <https://en.oxforddictionaries.com>; Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/us/>.
14. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/publicity/>
15. Luban D. The Publicity Principle. URL: <https://www.law.upenn.edu/institutes/cerl/conferences/ethicsofsecrecy/papers/reading/Luban.pdf>.
16. Splichan S. The Principle of Publicity, Public Use of Reasons and Social Control. URL: https://www.researchgate.net/publication/249723018_The_principle_of_publicity_public_use_of_reason_and_social_control.
17. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 № 3855-ХІІ // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3855-12>.

18. Official Secrets Act, 1989. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1989/6/pdfs/ukpga_19890006_en.pdf.
19. Executive Order 12356 – National Security Information, 2 April 1982. URL: <https://www.archives.gov/federal-register/codification/executive-order/12356.html>
20. Гетманець О.П. Бюджетний контроль: організаційно-правові засади: монографія. Харків: Екограф, 2008. 308 с.
21. Латковський П.П. Правове регулювання бюджетного контролю в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2017. 247 с.
22. Губанова Т.О. Правове забезпечення державного фінансового контролю в Україні: монографія. Київ: ЦП «Компринт», 2014. 154 с.
23. Монаєнко А.О. Правові основи державного фінансового контролю: Навч. посіб. Запоріжжя: КПУ, 2008. 152 с.
24. Бочковский Ф.М. Организация государственного контроля в России сравнительно с государствами Западной Европы. Санкт-Петербург: Типо-литография А.Э. Винеке, 1895. 118 с.
25. Про відкритість використання публічних коштів: Закон України від 11.02.2015 № 183-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/183-19>.
26. Про Рахункову палату: Закон України від 02.07.2015 № 576-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/576-19>.
27. Питання проведення Державною аудиторською службою, її міжрегіональними територіальними органами державного фінансового аудиту: постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2006 № 361 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/361-2006-п>.
28. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
29. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.
30. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>.
31. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації: Закон України від 23.09.1997 № 539/97-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/539/97-вр>.

